

21nci Asırda Siyasî Eşitlik*

Robert A. Dahl

* Bu yazı Siyasî Araştırmalar Derneği'nin 12 Nisan 2000'de London School of Economics'te yapılan yıllık konferansındaki konuşmadır (Mütercimlerin notu:, s.82).

Çevirenler:

M. Kutlu, A. G. Tunalı

Türkiye ve Siyaset., ISSN 1302-9851., Sayı: 9-10, Temmuz-Ekim 2002, Ankara., s.73-83

Bibliyografya Künyesi:

Dahl, Robert A., "21nci Asırda Siyasî Eşitlik", Çevirenler: M. Kutlu, A. G. Tunalı., *Türkiye ve Siyaset.*, ISSN 1302-9851., Sayı: 9-10, Temmuz-Ekim 2002, Ankara., s.73-83

Matbû metni tarayarak dönüştüren ve düzenleyen:

Durmuş Hocaoğlu

21. ASIRDA SİYASÎ EŞİTLİK*

Robert A. DAHL

Çev: M. KUTLU-A. G. TUNALI

21. asırda demokratik ülkelerde vatandaşlar arasında daha fazla siyasî eşitliğin sağlanması arzu edilen bir amaç mı? Tatmin edici bir cevap için en az şu dört soruya inandırıcı cevaplar verilmesi gerekmektedir. Siyasî eşitlik makûl bir hedef midir? Siyasî eşitlik arzulanan bir hedef midir? Diğer makûl süreçler daha çok arzu edilir mi? Ve son olarak, bu sorulara verilen cevaplar birçok ciddî probleme yol açıyorsa, tatmin edici çözümler bulunabilir mi?

Siyasî Eşitlik Makûl mü?

Birinci soruyla ilgili olarak, siyasî eşitliğin (aslında insanî eşitliğin) önündeki büyük ve sürekli engellerin taraftarlarını hatırlamak gerekmektedir. Örneğin birçok Avrupalı gelişmiş demokratik ülkelerdeki insanların, sınıf ve statüden kaynaklanan sosyal eşitsizlikleri devam eden diğer Batı Avrupa ülkelerine göre birçok asırdır daha hırslı olduklarında hemfikirdirler. Üniversite kabullerine ilişkin hazırlanan raporda bu eşitsizliklerin önemli sonuçlara yol açtığı görülmektedir. Dünyadaki diğer demokratik ülkelerin aksine, birkaç ay önce bu ülkede lordlardan oluşan millî parlamentonun üst kısmında şaşırtıcı bir anakronizm devam etmektedir.

Kendi ülkemizde, eklemekten nefret etsem de, siyasî eşitliğin retoriği ile gerçekliği arasında büyük bir uçurum bulunmaktadır. Büyük Britanya Krallığı tarafından zorla yapılan gasp ve yaralamaların liste-

sinin bulunduğu metnin ikinci paragrafında, aşikâr bir gerçek olan bütün insanların eşit yaratıldığını belirten ünlü bildiriyle karşılaşırız. Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nin yazarlarının ve Temmuz 1776'da bu bildiriyi kabul yönünde oylayan İkinci Kıtasa Kongre'nin 55 delegesinin (kesinlikle hepsi erkek) hiçbirinde, hukukî niyetle kocalarının ya da babalarının malı sayılan kadınların temel siyasî ve insanî haklarını genişletme konusunda en ufak bir niyet dahi bulunmamaktadır.

Deklarasyonun saygıdeğer destekleyicileri de köleleri ya da şu anda bağımsız cumhuriyet hakkı iddia eden nüfusun önemli bir kesimini oluşturan hür Afrika kökenli kolonileri kastetmemektedirler.¹ Deklarasyonun asıl yazarlarından olan Thomas Jefferson, yüzlerce köleye sahip olmuş, ömrü boyunca hiçbirini serbest bırakmamış, sadece ölümü esnasında beşini serbest bırakmıştır.² Bu dönemde, en fazla dört köleyi serbest bırakmaya izin verilmiş ve yedi sene sonra Amerika'da kölelik silâh zoru ve anayasa ile kaldırılmıştır. Amerika'nın güneyinde, Afrikalı Amerikalılar'ın etkin bir şekilde siyasî hayatta yer almaları bir asrı bulmuştur. Şimdi iki nesil sonra bile siyah ve beyaz Amerikalılar, köleliğin insan eşitliği, hürriyet, mevki ve saygınlık üzerindeki kötü sonuçlarının derin yaralarını hissetmektedirler.

Bizim asil deklarasyonumuz, Avrupalılar'ın kolonileştirdiği ve işgal ettiği top-

rakları binlerce yıl kullanmış olan insanları kapsamamaktadır. Hepimiz, göçmenlerin aslında Amerikan yerlilerine ait olan evleri, arazileri, hürriyeti, mevkiyi ve insanlığı onlardan nasıl esirgediğine dair geçmişini biliyoruz. Yerlilerin torunları, yüzyıllar boyunca insanî eşitliği sağlayan hukukî, iktisadî, siyasî temel hak isteklerinin başlangıçta vahşice, devamında da uzun bir süre umursamazcasına ve ayırım yapılmaksızın reddedilme sürecinin etkilerini hâlen yaşamaktadırlar. Avrupa'dan gelenler, özellikle de Tocqueville, bu olanları daha önce gözlemlediği yerlerden daha hırslı bir eşitlik isteği olarak tasvir etmektedir.

Eşitliğin uygulamada birçok yerde esirgendiği gerçeğine rağmen, geçen birkaç asırda siyasî eşitliği de içeren eşitlik talepleri kurumlar, uygulamalar ve tavırlarla güçlendirilmiştir. Eşitliğe yönelik tarihsel gelişmeler dünyanın her yerinde gözlenmiş olsa da, en çarpıcı olanları İngiltere, Fransa, ABD, İskandinav ülkeleri, Hollanda ve diğer demokratik ülkelerde göze çarpmaktadır.

"Amerika'da Demokrasi"nin I. cildinin başlangıç sayfalarında Tocqueville, 11. yüzyıldan başlayan 50 yıllık aralıklarla Fransız vatandaşları arasındaki eşitliğin yılmaz bir şekilde arttığını belirtmektedir.³ Ayrıca Tocqueville, bu devrimin sadece kendi ülkesinde olmayıp gözümlü çevirdiğimiz her yerde olduğunu ve devam eden devrimin bütün Hıristiyan âleminde olduğunu göstermek zorunda olduklarını belirtmiştir. "Şartların eşitliğindeki aşamalı gelişme, ihtiyatlı bir gerçek olup evrensellik, uzun ömürlülük, insanların engellemesinden ve insanların geliştirmesini sağlayıcı her türlü olaydan sıyrılan kutsal

karakterleri taşımaktadır."⁴

Tocqueville'in bu eserindeki belli ölçüdeki abartılarını onaylamak isterdik. Ayrıca, Tocqueville'in yıllar sonra yazdığı ikinci ciltte demokrasi ve eşitliğin hoş olmayan sonuçlarından sıkıntı çektiğini de belirtmek gerekir.⁵ Yine de o, demokrasi ve eşitliğin devam eden gelişmesinin kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir. Eğer onun zamanından bugüne kadar olan değişikliklere bakalım olursak, biz de Tocqueville'in kendi zamanındaki gibi, siyasî eşitliği, dolayısıyla daha kapsamlı insanî eşitliği, dünyanın birçok tarafında genişleten ve ona uyarlanan uygulama ve düşüncelerin çokluğundan hayrete düşebiliriz.

Siyasî eşitlikle ilgili olarak, yeni sona eren 20. yüzyıldaki demokratik fikirlerin, kurumların ve uygulamaların inanılmaz yayılışı gözönüne getirilebilir. 1900 yılında, 48 ülke kısmen ya da tamamen bağımsız ülkelerdi. Bunlardan sadece sekizi demokrasiyi temsil eden diğer kurumlara sahipti ve yine içlerinden sadece Yeni Zelanda'da kadınların oy kullanma hakkı vardı. Üstelik, bu

sekiz ülke dünya nüfusunun %10-12'sinden daha fazla nüfusa sahip değildi. 21. yüzyılın başlangıcında ise 190 ülke içinde evrensel oy hakkı da dahil olmak üzere modern temsilî demokrasinin siyasî kurumlarını ve uygulamalarını Britanya, Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri ölçüsünde gerçekleştiren 85 ülke bulunmaktadır. Bu ülkeler bugün dünyadaki her on kişiden altısını barındırmaktadır.⁶

Hepimizin bildiği gibi, Britanya'da işçi sınıfına ve kadınlara oy hakkı verilmiştir. Orta, aşağı orta ile işçi sınıfının kadın ve erkekleri, sadece Avam Kamarası'na gi-

Amerika Bağımsızlık Bildirisi, Avrupalılar'ın kolonileştirdiği ve işgal ettiği toprakları binlerce yıl kullanmış olan insanları kapsamamaktadır. Hepimiz, göçmenlerin aslında Amerikan yerlilerine ait olan evleri, arazileri, hürriyeti, mevkiyi ve insanlığı onlardan nasıl esirgediğine dair geçmişini biliyoruz.

rebilme ve imkânlarından faydalanma hakkını değil, aynı zamanda Kabine'ye girme ve hatta başbakan olabilme hakkını da elde etmişlerdir. Lordlar Kamarası'ndaki asillerin etkisi ise giderek azalmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde, kadınlara da oy hakkı verilmiş, Afrikalı Amerikalılar'ın oy hakkını tanıyan 1964 İnsan Hakları Belgesi yasa hâline gelmiş, bu yasa gerçekten uygulanmış ve Afrikalı Amerikalılar Amerikan siyasî hayatında önemli bir güç hâline gelmişlerdir. Birçok yerli Amerikan'ın perişan durumlarının da iyi yönde değişmiş olduğunu söylemek isterdim, ancak insanî adaletsizliğin hazin mirası hâlâ bizimle beraberdir.

Her şeye rağmen, eğer biz eşitlik hakkındaki inancımızı eşitsizlikleri meydana getiren kuvvetli güçlere karşı olan mücadelede hasta bir yarışmacı olarak farz ediyorsak, geçen iki yüzyıl boyunca insanî eşitlikle ilgili bu büyük başarıların nasıl kazanıldığını bilemiyorum. Siyasî eşitliğe giden değişikliklerle ilgili süreçte tarihsel değişimleri ve karmaşayı anlatabilecek kısa bir özet olmamasına rağmen, açıklamalardaki temel unsurların özetinden şu şekilde bir sonuç ortaya çıkar:

- Elitlerin kendi güç ve statülerini meşru kılmak ve yetkilerinin sorgulanamaz haklılığını göstermek için yaptıkları gayretli çalışmalara rağmen, alt grupların birçok üyesi kendilerine amir olarak bildirilen kişilerin belirlediği alt pozisyonların savunulması gerektiği konusunda şüpheye düşmüşlerdir. James Scott⁷ tarihsel, yapısal ya da seçkin inanç sistemleriyle aşağı bir mevkiye itilen insanların yüksek tabakadaki insanların tahmin ettiklerinin aksine, baskın ideolojilerden daha az etkilendiklerini belirtmektedir.⁸

İkinci olarak, alt gruptaki insanların seçkin ideolojiyi açık ya da gizli bir şekilde reddettikleri zaman; düşünce, inanç, yapı, nesil ve benzeri olgulardaki değişiklikler bu gruplara şikâyetlerini ifade edecek yeni imkânlar oluşturur.

- Bu imkânlar oluştuğunda; hiddet, küskünlük, haksızlık duygusu, daha büyük kişisel ya da grup imkânları beklentisi, gruba bağlılık ya da diğer motivlerle alt grupların bazı üyeleri elde imkânlar dahilinde değişim için bastırmaya başlarlar.

- Baskın grubun bazı üyeleri, alt tabakanın iddialarını desteklemeye başlarlar. İçeridekiler kendilerini dışarıdakiler ile birleştirirler. Bunu yaparken ahlâkî kanâat, merhamet, fırsatçılık, kargaşanın sonuçlarından korkma, mülkiyete gelebilecek tehlikeler, rejimin meşruiyeti, gerçek ya da tasarlanacak olan devrim ihtimali gibi sebeplerden yola çıkarlar.⁹

- Böylece sismik bir değişim ortaya çıkar; demokratikleşme, imtiyazların genişlemesi, temel hakların yasal olarak korunması, şimdiye kadarki alt grup liderlerinin siyasî olarak rekabet edebilmesi, kamusal idarelere yönelik seçimler, yasalarda ve siyasetteki değişiklikler gibi...

Örneğin, 1964'teki İnsan Hakları Yasası uygulanmaya başladığında, Afrikalı Amerikalılar oy kullanma ile ilgili fırsatları iyi değerlendirmiş, bir alt grup oldukları için kendilerine şiddet uygulayan polis memurlarını yerlerinden etmişlerdir. Hindistan'da bazı kastlar, kendi tabakalarını temsil eden parti ya da liderleri kendilerine karşı yapılan ayrımcılığı azaltmaları için önemli ölçüde oy vermeye başlamışlardır.

Siyasî Eşitlik Arzu Edilir mi?

Bugüne kadarki tarihsel süreçten sonra birisi şunları söyleyebilir: Daha geniş siyasî eşitlik için yapılan hareketler gerçekten iyi bir şey mi? Bu arzu edilen bir hedef mi? Diğerlerinin yanında Tocqueville, birkaç kaygısı olduğundan bahsetmiştir. Yine de, eğer iki varsayım için kendimizi hazırlarsak, siyasî eşitlik ve demokrasi meselesi olağanüstü bir şekilde güçlü hâle gelecektir. Ve bu varsayımların ikisinin de, benim görüşüme göre, makûl ve halka açık söylemlerde reddedilmesi çok zordur.

Birinci varsayım, bütün insanların esasında eşit değerde olduğu, değer olarak hiçbir insanın diğerinden üstün olamayacağı, bundan dolayı her insanın mal ya da çıkarına eşit önem verilmesi gerektiği şeklindeki ahlâkî yargıdır.¹⁰ Ben buna “gerçek eşitlik varsayımı” diyorum.

Yine de, eğer biz bu ahlâkî yargıyı kabul edersek, anında gerçekten zor bir soruyla karşılaşırız: Kim ya da hangi grup insanların kazanç ya da çıkarının ne olduğuna en iyi karar verir? Sorunun cevabının o anki duruma, kararların çeşitliliğine ve yer alan insanlara göre değişeceği oldukça açıktır. Ancak biz, bakışımızı bir devletin hükümeti için sınırlarsak; “yetişkinler arasında hiç kimsenin bir devletin hükümetinden daha iyi ve tam bir otorite olarak diğerlerini yönetebilme kabiliyetine sahip olamayacağı” gibi güvenilir ve mantıklı varsayımına ulaşılacağı görülecektir.¹¹

Bu yargımıza mantıklı ilâveler yapsak da, özellikle birçok insanın eşit vatandaşlık hakkının reddi gibi önemli tarihsel vakalara bakıldığında, farklı önerilerin desteklenebileceği ihtimali zor görünmektedir. İşçi sınıfının, kadınların, azınlıkların siyasî katılımdan dışlandığında, kendi çıkarlarının onları yöneten imtiyazlılar tarafından yeterince düşünülmediği ve korunulduğuna bugün için inanan kimse var mıdır? Ben ortaya koyduğum sebeplerin, daha geniş siyasî eşitliğin önünü açan insanların zihninde yer aldığını söylemiyorum, sadece kendimize siyasî eşitliğin niçin arzu edilen ya da ideal bir hedef olmasına inanmamız gerektiğini soracak olursak, sunduğum sebeplerin yeterli bir cevap olduğunu söylüyorum.

Ancak, daha önceden bahsettiğim gibi, “Birçok arzu edilen amaç gibi siyasî eşitlikte diğer önemli amaç ya da değerlerle çakışabilir mi, onlara zarar verebilir mi ve sonuçta bizim uğraşımız hâline gelen bu hedef, bizim diğer amaçları yerine getirmek için savunduğumuz istekler tarafından hafifletilebilir mi?” sorusu ve itirazı

hemen akla gelir. Benim zihnimde özellikle hürriyet ve temel haklar yer almaktadır. Siyasî eşitlik hürriyetle çakışabilir mi? Birçoğu gibi Tocqueville de çakışabileceğine inanmaktadır.

Tocqueville’in görüşlerine dönmeden önce, hürriyet ve eşitlik arasında varsayılan çatışma iddiasıyla, ikisi ile ilgili makûl bir tartışmanın çok önemli bir gereği olan ikisi arasındaki ilişkinin tamamen bahis dışı yapılmasının beni hayrete düşürdüğünü eklemekten kendimi alamayacağım. Hürriyet, bağımsızlık ya da haklar ile ilgili konuştuğumuzda, “Hürriyet ya da haklar kimler içindir?” sorusuna cevap vermek zorunda değil miyiz? Hakikaten, eşitlik ve özgürlüğü daha doğru tartışabilmek için anlamlandırma dışında güç belâ oluşturulabilen bir sözcük dağarcığına ihtiyacımız vardır. Tam olarak oluşturulan bir sözcük dağarcığı tartışmayı engelleyebilir, ancak terimlerin açık olarak belirtilmediği zaman ikisi arasındaki tartışmanın da tamamen anlamsız olduğunu düşünmüyorum. Douglas Rae’nin birkaç yıl önce belirttiği gibi benim zihnimde olan eşitliğin gramerini açıklamakta fayda vardır. Rae, eşitlik hakkında konuşulacağı zaman en azından, eşit olarak davranılacak insanlar kümesi olan eşitliğin öznelerini, eşit olarak dağıtılacak nesnelere sınıfı olan eşitliğin alanını, mutlak ya da bağımlı eşitlik ve benzeri kavramların açıkça belirtilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹²

Benzer bir şekilde, bağımsızlık, haklar ya da hürriyet hakkında konuşulacağı zaman, “Hürriyet ya da hak nedir?” sorusu özgürlüğün alanını belirtir. Ayrıca “Hürriyet kimin içindir?” sorusuna da cevap vermek zorundayız. Kısacası, bizim de Rae’nin eşitlik hakkında yaptığı gibi, bu konuda belli ayrımlara ihtiyacımız vardır. Amatya Sen’in söyledikleri bana tamamen doğru gelmektedir:

İnandırıcı olabilmek için, sosyal meseleleri ahlâkî olarak muhakeme ederken kritik olan seviyelerde temel eşitlik varsa-

yımı gözönüne alınmalıdır. Bu tür bir eşitliğin yokluğu, teoriyi keyfî olarak ayrımcılık yapan bir hâle sokar ve desteklenmesini güçleştirir... Hürriyetçiler (onun ifadesi), insanların özgürlüğe sahip olması gerektiğini düşünmelidirler. Böyle olunca da; "kim, ne kadar, nasıl dağıtılacak, nasıl eşit olacak?" gibi sorular karşımıza çıkacaktır.¹³

Yukarıdakilere benzer ayrımların önemini aklımda tutarak Tocqueville'e dönüyorum. Onun bakış açısı, doğru anladığım kadarıyla, yaklaşık olarak şudur: İnsanlar arasındaki durumların eşitliği kaçınılmaz olarak demokrasinin oluşumunu olağan kılacaktır. Ancak demokratik hükümetin temeli, Tocqueville'e göre, çoğunluğun mutlak egemenliği oluşturur, bu da demokratik devletlerde çoğunluğun azınlığa baskı uygulama gücü olup, bunu engellemek mümkün değildir. Mutlak gücü elinde tutan bir kişi gibi çoğunluk da bu gücü yanlış kullanabilir. Vatandaşlar arasındaki durumların eşitliği sağlandığında, demokratik ülkelerde yeni tür baskıların ortaya çıkacağını beklemek mümkündür. Bütün vatandaşlar eşit ve benzer olduğu zaman, yüce güç olan demokratik hükümet, çoğunluğun isteğine göre kimsenin kaçamayacağı, toplumda ayrıntılı, tek tip ve küçük karışık kurallar ağı kurar. Sonuçta hükümetin çoban olduğu, vatandaşların ise ürkek bir kalabalıktan ve sanayileşmiş hayvanlardan farksız olduğu bir demokratik ülke karşımıza çıkar.¹⁴

Eğer Tocqueville'in söylediklerini dürüst bir şekilde özetlediysen, onun tahminlerini sonraki gelişmeler ışığında nasıl açıklayabiliriz? Her şeye rağmen bizim Tocqueville'de olmayan avantajımız, mo-

dern demokratik kurumlarla olan iki asırlık tecrübemizdir. Bazı okurlar, yazdığı metinlerde Tocqueville'in kitlesel toplumlara önceden gördüğünü yorumlarken, bazıları da Tocqueville'in kitlesel demokrasinin 20. yüzyılın otoriter ve totaliter sistemlerinin tohumu olarak gördüğünü düşünürler. Eğer biz o metinleri, demokratik ülkelerin gelişmesi için gerekli olan yolun tahmini şeklinde okursak, Tocqueville'in tamamen hatalı olduğu sonucuna ulaşırız. Geçen iki asırda, özellikle de 20. asırdaki demokratik gelişmeleri gözden geçirirsek, demokratik gelişmelerin gidişatının önceden yapı-

pılan tahminle tamamen çelişki içinde olduğunu görürüz. Ayrıca ülkelerdeki demokratik kurumların temel siyasî hakları, hürriyetleri ve fırsatları yerine getirebilmek için daha derinden oluşturulduğunu görürüz. Bir ülkede demokratik hükümet olgunlaştığında, ileride otoriter rejime imkân tanıma ihtimali sıfıra yakındır. Demokrasiler hepimizin bildiği gibi diktatörlüğe dönüşebilir. Ancak, olgunlaşmış demokrasilerde bu dönüşümün olması çok zor olmaktadır.

dır, dahası demokratik kurumları daha yeni olan ülkelerde zaman zaman büyük krizler ve gerilimler yaşanabilir. Krizler her ülkenin hayatında kaçınılmazdır. Demokrasisi olgunlaşan ülkeler savaşlar, ekonomik bunalımlar, yüksek işsizlik oranı, terörizm ve diğer tehlikelerle karşı karşıya kalabilirler, ancak hiçbir zaman otoriter rejimlere dönüşmezler.

20. yüzyılda yaklaşık 70 vaka ile demokrasiler, demokratik olmayan rejimlere dönüşmüştür. Birkaç istisna dışında bu dönüşümler, demokratik kurumları yeni olan ülkelerde meydana gelmiştir. İstis-

Demokrasiler hepimizin bildiği gibi diktatörlüğe dönüşebilir. Ancak, olgunlaşmış demokrasilerde bu dönüşüm çok zor olmaktadır, dahası demokratik kurumları daha yeni olan ülkelerde zaman zaman büyük krizler ve gerilimler yaşanabilir.

nalar içinde belirgin bir örnek, demokratik kurumları 20 yıl ya da daha fazla bir süredir oluşturulan 1973 yılındaki Uruguay vakasıdır. Aynı yıl, oy kullanma hakkına sınırlama getirilen -belli bir süre sonra bu sınırlama kaldırılmıştır- Şili'de de, Uruguay'a göre daha az belirgin bir vaka yaşanmıştır. Weimar Cumhuriyeti de Naziler'in idareyi devralmasından önce 14 yıl kadar ayakta durmuştu. Bu üç ülkedeki demokrasinin parçalanmasının ise, Tocqueville'in kurmuş olduğu senaryo ile uzaktan yakından bir ilişkisi bulunmamaktadır.

Demokratik kurumların en az yarım asırdır yaşadığı olgunlaşmış demokrasilerin bulunduğu 21 ülke ya da daha fazlasında bu senaryonun onaylanması pek mümkün görünmemektedir. İskoçya, İngiltere, Norveç, Fransa, İsviçre, Avusturya, Yeni Zelanda, Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde temel haklar bulunmaktadır. Bu ülkelerdeki vatandaşların hürriyetlerinin yarım asırdır daha çok sınırlandığını ya da daha az emniyet içinde olduğunu söyleyebilir miyiz? Bu soruya olumlu bir cevap vermek pek mümkün görünmemektedir.

Temel hak ya da hürriyetler için bir tehdit oluşturmasının aksine demokratik kurumlar tarafından ifade edilen siyasî eşitlik için temel hak ve hürriyetler gereklidir.¹⁵ Bunun neden böyle olduğu sorusu için, demokrasinin kendisine en azından ideal olarak bakmak gerekir. Demokrasi siyasî amaçlar için bir ülkenin vatandaşlarının birbirlerine olan davranışlarında kişileri siyasî olarak eşit kabul eden bir sistemdir. İnsanlar başka yönlerden bir diğerini eşit olarak görmeyebilir. Aslında genellikle de görmezler. Ancak, herkesin uymak zorunda olduğu politikalar, kurallar, yasalar ya da diğer kararların oluşturulduğu süreçte, kişiler eşit olan haklarıyla bu sürece katıldıklarını bilirlerse, bu devletin hükümeti de birçok kriteri yerine getirmek durumunda kalır. Bu kriterleri ayrıntıya girmeden listelemeyelim. Bir devletin tamamen demokratik olabilmesi için etkili katılım, oy eşitliği,

konu ile ilgili alternatif politikaların ve muhtemel sonuçların halka yansıtılması gerekmektedir. Kısacası hükümetin gündemindeki politikaların ve kararların kontrol edilebilmesi için gerekli haklar, hürriyetler ve fırsatlar halka sağlanmalıdır. Sonuçta bizim ideal olarak anlamamız gereken, bir devletin tamamen demokratik olabilmesi için yargılama yetkisi altında olan yetişkin kişilerin tamamının ya da büyük bir çoğunluğunun vatandaşlık hakkına sahip olmasını garantiye almaktır.

Yukarıda bahsedilen şekliyle ideal demokrasinin insan toplumlarının gerçek dünyasında tamamen yerine getirilmesi için çok çaba gerekmektedir. Bunu başarmak belki de gerçek dünyanın eksik şartları altında mümkün olacak, daha sonra da devleti yönetecek siyasî kurumlar gerekecektir. Zaten 18. yüzyıldan beri bu kurumlar, bir ülke gibi geniş toprakları çevreleyen devletleri yönetmek için uygun gözükmemektedir.

Burada modern demokratik bir ülkenin temel siyasî kurumlarını anlatmaya gerek olmamakla beraber, idealinde de olduğu gibi gerçek uygulamalarda da demokratik hükümetler vatandaşlarının temel haklarını, hürriyetlerini ve fırsatlarını önceden varsaymalıdırlar. Bu haklar; adil ve serbest seçimlerde işbaşına gelen vekil seçimlerinde oy kullanma hakkı, seçilme hakkı, serbest ifade, bağımsız siyasî örgütler kurma ve bu örgütlerde yer alma hakkı, bağımsız veri kaynaklarına ulaşabilme hakkı, yaygın demokrasinin siyasî kurumlarının etkili işlemesi için gerekli diğer hürriyetler ve fırsatlara yönelik haklar, vs. olarak sıralanabilir.

Hem ideal olanında hem de uygulamada, siyasî kurumlardaki demokrasi; haklar, hürriyetler ve fırsatlar sistemi olmalıdır. Bunlar sadece demokrasinin tanımından kaynaklanmaz. Gerçek dünyadaki devletlerin demokratik sistemleri için gereklidirler. Eğer biz bu siyasî hakları,

hürriyetleri ve fırsatları temel olarak kabul edersek, hem teoride hem de uygulamada demokrasi hürriyetlerle çatışmaz. Aksine demokratik kurumlar, temel hak ve fırsatların önemli bir kısmının oluşabilmesi için gereklidir. Eğer hakları, hürriyetleri ve fırsatları somutlaştıran siyasî kurumlar bir ülkede oluşmamışsa, o ülke demokratik değildir. Weimar Almanyası, Uruguay ve Şili'de olduğu gibi bu kurumlar kaybolursa demokrasi de kaybolur; eğer demokrasi kaybolursa temel hak, hürriyetler ve fırsatlar da kaybolur. Aynı şekilde, demokrasi bu ülkelerde yeniden ortaya çıkarsa, temel hak, hürriyetler ve fırsatlar da ortaya çıkar. İki arasındaki ilişki tesadüfî değil, aksine özünde yer alan bir niteliktedir.

Siyasî eşitlik, demokrasi, temel haklar, hürriyetler ve fırsatlar arasındaki bağlantılar daha derine inmektedir. Eğer bir ülke kaçınılmaz krizlerde bile demokratik kurumlarının varlığını devam ettirmek istiyorsa, bu kurumları iyi ya da kötü zamanlarda destekleyecek normlar, inançlar ve alışkanlıklar vücuda getirmeli, kısacası bir nesilden diğerine aktarılacak demokrasi kültürü oluşturmalıdır. Ancak, bir demokrasi kültürünün keskin sınırlarının çizilmesi pek mümkün değildir. Demokrasi kültürü, sadece demokratik kurumların ihtiyacı olan temel hak, hürriyet ve fırsatları desteklemekle kalmaz, bu kültürü paylaşan insanlar da hak, hürriyet ve fırsatların genişletilmesini onaylar ve desteklerler. Geçen asırlarda olan gelişmeler, demokratik ülkelerdeki hürriyetlerin iyileştiğini göstermektedir.

Diğer Makûl Süreçler Daha Çok Arzu Edilir mi?

Torunlarımız geriye dönüp 21. yüzyıla baktıklarında, onların demokrasi, temel haklar ve hürriyetler arasındaki ilişkiyi benim belirttiğimden daha az sağlam olarak görmeleri mümkün değil midir? İleriye bakmak için önce geriye dönersek, Tocqueville, Fransa'da ve diğer yerlerde şartlar

arasında artan eşitliğin amansız bir güç olduğunu belirtmiş ve genellikle Beyaz Amerikanlar olsa da şartların eşitliğinin Amerikalılar arasında varolduğu vurgusunu yapmıştır. Tocqueville'in gözlemlerinin zamanı için doğruluğu hakkında her ne düşünersek düşünelim, 21. yüzyılda demokratik ülkelerdeki insanların hükümetlerinin yönetimini eşit oranda etkileyememeleri mümkündür. Bu sonuç, en azından demokrasi ve siyasî eşitliğe zarar verme pahasına alternatif süreçlerin kabullenilmesiyle meydana gelebilir.

Demokrasi dışında da meşru sayılan ortak kararlar alma süreçleri vardır. Çok karmaşık olan bir gerçeği basitleştirecek olursak, ihtiyaçlara, amaca ve şartlara bağlı olmak üzere üç alternatif meşru sayılabilir. Bunlar; hiyerarşi ya da liderler tarafından karar alma, pazarlık ya da liderler arasında karar alma, piyasalar ya da liderler ve tüketiciler arasında karar almadır.¹⁶ Demokrasi ile bu meşru alternatifler arasında ilişki kurmak oldukça zor ve deşgikendir. Her sistem de bir diğerini tehdit eder. Uygun şartlar altında toplu kararlar almayı sağlayan üç ana alternatif de, devamlı egemen olması gerekmeseyse bile demokratik manâda savunulabilir.

Birisi rahatlıkla bu alternatiflerin, 21. yüzyılda arzu edilen ve makûl olan siyasî eşitliğe olan desteği yıpratacak yollarını rahatlıkla kurgulayabilir. Gelişmelerden birisi, mal ve hizmetlerin özel mülkiyette olduğu ya da özel olarak yönetildiği, çoğunlukla kapitalist piyasa ekonomilerinin dünya çapındaki başarısıdır. 20. yüzyılın bitmesiyle beraber piyasa kapitalizmine karşı önemli yapısal alternatifler kendi önerileriyle beraber ya mağlup olmuş ya da marjinal kalmıştır. Ben burada Sovyetler Birliği ya da Maocu Çin gibi aşırı merkezîyetçi ve verimsiz ekonomileri kastetmiyorum. Burayla daha çok ilgili olan, birçok taraftarın siyasî eşitliği ve demokrasiyi ısrarla takviye ettiğine inandığı seçeneklerin vizyonunun reddedilmesidir.

Vizyonlardan birisi Amerikan diğeri de Avrupa vizyonudur. Thomas Jefferson ve diğeri tarafından şekillendirilen Amerikan tarımsal cumhuriyetçilik vizyonunda; özgür, kendilerine ait çiftlikleri olan, sosyal, ekonomik ve siyasî olarak yeterince eşit olan vatandaşların -tabii ki beyaz erkekler- oluşturduğu bir toplum tasarlanmıştır. Jefferson'ın vizyonu olan Amerikan tarım cumhuriyetinin hiçbir geleceği olmamıştır. 19. yüzyılın sona ermesinden önce, ticarî, malî ve sanayileşmiş kapitalizm özgür çiftçiler toplumunun yerini almıştır. Bu arada, İngiltere ve Avrupa'da 19. yüzyılın

adil ve eşitlikçi olmayan piyasa kapitalizmi, tamamen farklı bir vizyon oluşmasına yol açmıştır; mal ve hizmetlerin kolektif tarzda bir mülkiyete sahip teşebbüslerde üretildiği ekonomiye sahip demokratik sosyalist toplum vizyonu, ayrıca teşebbüslerin demokratik olarak kontrol edildiği bir vizyon... Sonuç olarak, bu vizyonda teşebbüsler fazla olan gelirlerini, tüm vatandaşlar arasındaki adil eşitliğin devamını sağlamak için paylaşırlar. Jefferson'ın vizyonunun 19.

yüzyılın sonunda konu dışı kaldığı gibi, demokratik sosyalist ekonomi de 20. yüzyılda içeriğini ve desteğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Demokratik sosyalist ekonomi vizyonu, sonu belli olmayan bir şekilde oylanmakla beraber, ulaştığı son itibarıyla amacını başarabilmenin çok uzağında bulunmaktadır.

Demokrasi ve piyasa kapitalizmi arasındaki ilişki, benim burada anlatabilmem ve bir değer biçebilmem için oldukça karışık görünmektedir. Bana göre, demokrasi ve piyasa kapitalizmi birbirlerine bazı yönlerde yardım ederlerken, bazı yönlerde de

birbirlerine zarar vermektedir. Bu karmaşık ilişkilerin en önemli yönlerinden biri, siyasî eşitlik ile ilgili beklentileri taşımasıdır. Piyasa kapitalizmi, kaçınılmaz olarak vatandaşlar arasında gelirden zenginliğe, statü, bilgi, haber, kontrol, lidere ulaşım ve benzeri yönlerde temel kaynaklarda eşitsizliğe sebebiyet verir. Eşit olarak dağıtılmayan kaynaklar, hükümetleri ve siyasî hayatı etkileyen siyasî kaynaklara kolaylıkla dönüştürülebilir. Kaynakların güç ve etkilemeye dönüşüm oranını ölçmede tatminkâr bir yöntem bulunmasa da, siyasî kaynaklardaki önemli eşitsizliklerin güç ve etkide

Piyasa kapitalizmi, kaçınılmaz olarak vatandaşlar arasında gelirden zenginliğe, statü, bilgi, haber, kontrol, lidere ulaşım ve benzeri yönlerde temel kaynaklarda eşitsizliğe sebebiyet verir. Eşit olarak dağıtılmayan kaynaklar, hükümetleri ve siyasî hayatı etkileyen siyasî kaynaklara kolaylıkla dönüştürülebilir.

önemli eşitsizliklere yol açtığı, aynı şekilde güç ve etkideki önemli eşitsizliklerin demokratik ülkelerde vatandaşlar arasındaki siyasî eşitliğin önüne büyük engeller çıkardığı kesindir.

Siyasî eşitliği sınırlayan kaynakların eşit olmayan dağılımı, eski ve tanıdık bir meseledir. Geçen yüzyılda önlemleri hafifletilmiş olan bu eski problem, gelir dağılımındaki adaletsizlikten dolayı birçok gelişmiş demokratik ülkede büyüyerek devam etmektedir.

Gelecekle ilgili tahminlerde piyasa kapitalizminden kaynaklanan ekonomik düzenin bütün demokratik ülkelerde egemen olacağını varsayarsak, siyasî eşitliğin önündeki geçen yüzyıldan gelen bu engelin yeni yüzyılda da bizimle beraber olacağı görülmektedir. Gerçekten de, bu problemin daha kuvvetli hâle gelmesinde sadece en iyi ile en kötü arasındaki uçurumun giderek açılması etken olmayacaktır. Diğer yandan, hükümetler tarafından oy kullanma hakkının genişletilmesi gibi, siyasî eşitliğe doğru giden hareketler ve piyasaların siyasî olmayan hareketleri ve ortak hiye-

rarşiyile ekonomik eşitliği sağlama yönünde değişimler görülebilir.¹⁷

Yeni yüzyıl, gelişmiş demokratik ülkelerde vatandaşlar arasındaki siyasî eşitliğin arttırılmasının önüne yeni bir engel çıkaracaktır. Ya da eski bir problem yeni şartlarla büyüyecektir. Başlangıcından beri, demokrasi hem teorisinde hem de uygulamasında kafa karıştırıcı bir ikileme karşı karşıya gelmiştir: sistemin etkinliğine karşı bireysel katılım ikilemi.¹⁸ Genelde, daha küçük olan demokratik siyasî birimler, hükümetin idaresini etkileyecek olan siyasî hayatta bireylere daha büyük fırsatlar sunarken, bu küçük birimlerde önemli meseleler hükümetin etkili bir şekilde ilgilenebilme kapasitesinin üstündedir. Aksine, daha büyük demokratik birimlere sahip olan hükümetler vatandaşları için önemli olan meselelerle daha etkili bir şekilde ilgilenirken, büyüklükten dolayı vatandaşların siyasî hayata katılabilme ihtimali daha azdır. Bu ikilem, Yunan şehir-devletlerinden şimdiki yüzyıla kadar devam edegelmiştir.

Karşılıklı bağımlılığın arttırılarak vatandaşlarının hayatı, hürriyetleri ve durumları ile ilgili birçok problemle daha etkili ilgilenebilme kapasitesine sahip olmak için hükümetlerin daha geniş birimlere ihtiyacı bulunmaktadır. 19. yüzyıl boyunca dünya küçüldükçe karşılıklı bağımlılık giderek artmıştır. Karşılıklı bağımlılığa yönelik eğilimse sonsuz bir şekilde sürmektedir. Hepimiz için açık olan şudur ki; dünyamız küçüldükçe bireyler, gruplar, ortaklıklar, piyasalar, ülkeler ya da uluslararası kuruluşlar gibi millî sınırların dışında olan aktörlerden çok daha fazla etkilenilmektedir. Karşılıklı bağımlılığın maliyetinden kaçınmak ve faydalarından yararlanmak için uluslararası organizasyonlara ihtiyaç vardır.¹⁹ Bu örgütlerden birçoğu hayatımızla ilgili dolaylı ya da dolaysız birçok kararlar verse de, kararların hiçbirinin önemli demokratik bir yanı bulunmamaktadır. Çünkü, onların kararları genellikle kurallar, anlaşmalar ya da uluslararası mutabakatların sınırları içinde,

yüksek derecede özerklik ile işgören siyasî ve bürokratik seçkinler arasındaki hiyerarşî ve pazarlık sonu alınmaktadır.

Uluslararası örgütler demokratik olabilir mi? Bazı gözlemciler olduğuna inanıyor, en azından öyle umut ediyor. Ben ise bu konuda şüpheliyim.²⁰ Onların kararlarının hâlâ yüksek özerkliğe sahip siyasî ve bürokratik seçkinler tarafından pazarlık ve hiyerarşîk sistemler içinde alındığına inanıyorum.

Çözümler Bulabilir miyiz?

Eğer bulunursa, yeni yüzyılda siyasî eşitlik, bir fikir, ideal, makûl bir hedef olarak ürkütücü meydan okumalarla yüzyüze gelecektir. Siyasî eşitliğin arzulanana ya da makûl bir hedef olduğuna inanmayanlar, çözümlerin yokluğunda herhangi bir meydan okuma ortaya çıkmayacağını düşünmektedirler. Daha zorlu görevlerle yüz yüze gelecek olan siyasî eşitliği reddeden kişiler, daha iyi alternatifler ortaya koymalı, o alternatifin mantıklı olarak nasıl savunulabileceğini belirtmeli ve makûl bir ölçüde nasıl başarılacağını göstermelidir. Bu sorulara cevap veremeyen alternatiflerin başarılı olabileceğinden tamamen kuşku duymaktayım.

Siyasî eşitliğin arzu edilen bir hedef olduğuna inananlar, daha büyük eşitsizliğe doğru giden gerilemeyi önlemek için belirttiğim meydan okumaları karşılayacak çözümler yollarını araştırmaya ihtiyaçları vardır.

Neyse ki bazı bilim adamları demokrasi ve siyasî eşitliği güçlendirecek yolları araştırmaya başladılar. Onların cevaplandırmaya çalıştıkları sorulardan birkaçını belirteyim.

- Millî hükümetler vatandaşlarına karşı daha fazla nasıl duyarlı olabilirler?²¹

- Uluslararası örgütler temsil ettikleri ülkelerin insanlarına karşı nasıl sorumlu hâle getirilebilir?²²

- Sıradan insanların kamu politikaları ile ilgili tartışmalara daha etkin şekilde katılımı nasıl sağlanabilir?²³

- Devletler dışındaki önemli ortaklıklarda demokratik değerler nasıl genişletilebilir?²⁴ Örneğin, ekonomik teşebbüsler daha demokratik yönetilebilir mi?²⁵

- İnternet demokratik değerlere nasıl hizmet edebilir?²⁶

Sonuç olarak, demokrasisi daha eskiye dayanan ülkelerde acilen önem verilmesi gerektiğine inandığım bir soru ortaya atmak istiyorum:

- Çok farklı kültürlerden gelen insanların temel insan haklarına riayet ederek bunları vatandaşlık sistemine nasıl entegre edecekler ve yıkıcı kültürel çatışmaları üreten derin kültürel bölünmelere nasıl sebebîyet vermeyeceklerdir?²⁷

Bu sorular aydınlatılması gereken önemli sorulardan sadece birkaçıdır. Siyaset bilimi içinde eski ve asil bir istek olan bu meseleyi araştıran birçok akademisyen ve düşünür tarafından, 21. yüzyılda siyasî eşitlikte tatmin edici bir seviyeye ulaşılabilmesi için bu problemlerin çözümüne yönelik daha çok araştırma yapılmasını ümit ediyorum.

Dipnotlar :

* Bu yazı Siyasî Araştırmalar Derneği'nin 12 Nisan 2000'de London School of Economics'te yapılan yıllık konferansındaki konuşmadır.

1) 1970 yılında ilk nüfus sayımı yapıldığında, 3,9 milyonluk toplan nüfus içinde 698 bininin esir olduğu toplam 757 bin zenci bulunmaktaydı. Kuzeydeki tam 9 eyalette, Maine'den Pensilvanya'ya yaklaşık 2 milyonluk nüfus içinde 40 bininin esir olduğu 67 bin zenci yaşamaktaydı. **Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1957**, Washington, DC, 1960, Series A123-180, s.12-13 ve Series A59070, s. 9, fn. 2.

2) Sally Hemings adlı köleden olan çocukları ve bu kadının üvey kardeşleri hariç tutulmuştur. Aslında bu babalık meselesi de tartışmalıdır, Annette Gordon-Reed (1997) Thomas Jefferson'ın Hemings'in çocuklarının babası olduğu yönünde güçlü kanıtlar bulunduğunu belirtmiştir. "Delillerin Özeti" adlı kitabın 210. sayfası ve Ek B, "Madison Hemings'in

Hayat Öyküsü" adlı kitapta sayfa 245. DNA testleri önemli ama tam kesin olmayan deliller sunmaktadır. Ayrıca bkz.: Smith, Dinitia ve Nicholas Wade; **DNA test Finds Evidence of Jefferson Child by Slave**, New York Times, 1 Kasım 1998.

3) Alexis de Tocqueville; **Democracy in America**, Vol.I, New York, 1961.

4) Alexis de Tocqueville; **a.g.e.**, s.lxxxii

5) Alexis de Tocqueville; **Democracy in America**, Vol.II.

6) Bu tahminleri Karatnyckt (2000), Dahl (1989), Tablo 17.2, sayfa 240 ve Vanhanen (1984), tablo 22, sayfa 120'den elde ettim. Robert A. Dahl; **Democracy and Its Critics**, New Haven, 1989. - Adrian Karatnyckt; "The 1999 Freedom House Survey: A Century of Progress", **Journal of Democracy**, 2000, Vol.1, ss.187-200. - Tatu Vanhanen; **The Emergence of Democracy, A Comparative Study of 119 States, 1850-1879**, Helsinki, 1984.

7) James Scott; **Domination and the Arts of Resistance**, New Haven, CT ve Londra, 1990.

8) Örnek olarak James Scott eserinde, Hindistan'ın dokunulmayanları arasında kast hakimiyetini meşru kılan Hindu doktrinlerinin inkâr edildiği, yeniden yorumlandığı ya da gözardı edildiğine yönelik ikna edici deliller bulunmaktadır. Sınıflara ayrılan kastlar, buldukları durumu Brahmanlar'ın aksine karma doktrininden kaynaklandığına inanmamakta, buldukları statünün yoksulluğa ve adaletsizliğe yönelik uydurma bir hareket olduğunu düşünmektedirler.

9) Joseph Hamburger, oy kullanma hakkının genişletilmesini sağlamak için (tamamen 1832 reform hareketinden alınan pasaj), James Mill'in oligarşinin üyelerinin içine kasten ihtilâl korkusu soktuğunu belirtir. "Mill temel reformları şiddete başvurmadan başarmak istediği için oligarşinin kendi çıkarlarından taviz vermesi gerektiğini plânlamıştır... Sadece iki alternatif vardır: insanlar hükümet içinde önemli iyileşmeleri dirençle veyahut kural koyuculara fizikî güç uygulayarak elde edebilir ya da icrayı getirecek tehditlerle kural koyucuları itaat etme yönünde korkutabilirler. Fizikî gücün kullanılmasından kaçınmak için Mill, ikinci alternatifini tercih etmiştir. Mill bir ihtilâl tehdidinde bulunmuş, böylece uygulamaya gerek kalmadan bu tehdidin yeterli olacağını düşünmüştür." (Hamburger, 1963, s. 23-24)

10) Stanley I Benn; "Egalitarianism and the Equal Consideration of Interests" J. R. Pennock ve J. W. Chapman, **Equality** (Nomos 9), New York, 1967 içinde. - Robert A. Dahl; **a.g.e.**

11) Robert A. Dahl; **a.g.e.**, pp.105ff. - Robert A. Dahl; **On Democracy**, ss.74, New Haven, 1998.

12) Douglas Rae; **Equalities**, Cambridge MA, 1981, -Amartya Sen; **Inequality Reexamined**, Cambridge MA, 1992, ss.12.

13) Amartya Sen; **a.g.e.**, s.17-22.

14) Bu cümleler Tocqueville'in ifadelerine yakın bir açılım getirmektedir. Alexis de Tocqueville; **a.g.e.**, s.298, 304 ve s.380-381.

15) Devam eden bölüm Robert A. Dahl (1999a)'dan uyarlanmıştır.

16) Robert A. Dahl ve Charles E. Lindblom; **Politics, Economics and Welfare**, New York, 1953.

17) Bu fırsatı bana verdiği için Ian Shapiro'ya minnettarım.

18) Robert A. Dahl; "A Democratic Dilemma: System Effectiveness versus Citizen Participation", **Political Science Quarterly**, Vol.109, No:1, 1989, ss.23-24 .

19) Önceki sayımlar, Güneydoğu Asya Oluşumu, Dünya Bankası, Dünya Sağlık Örgütü, Dünya Ticaret Örgütü ve diğer kurumları içeren en az 82 oluşum olduğunu göstermektedir. Bu tahmin uluslararası örgütlerle ilgili Michigan Üniversitesi'nin web sayfasından alınmıştır.

20) Robert A. Dahl; "Can International Organizations Be Democratic? A Sceptic's View" Ian Shapiro and Casiano Gordon-Hacker, **Democracy's Edges**, Cambridge, 1999, ss.19-35.

21) Budge, millî kararlar için referandum ihtimallerini araştırmaktadır. Ian Budge; **The New Challenge of Direct Democracy**, Cambridge, 1996.

22) Philippe Schmitter; **How to Democratize the European Union and Why Bother?**

23) James Fishkin, önemli meselelerin rastgele seçilen bireyler tarafından tartışılacağı panelleri de içeren tedbirli seçimlerden bahsetmektedir. O, bu fikrini hem İngiltere'de hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulamıştır. James Fishkin; **The Voi-**

ce of the People: Public Opinion and Democracy, New Haven, 1997.

24) Shapiro, sivil toplumların belli sahalarındaki işlemlerden etkilenen insanların yönetimle ilgili söyleyeceği birşeyler olması gerektiğini iddia etmektedir. Hiyerarşiler gerekli ve arzu edilebilir olsa da, "bunlarla ilgili şüphelerin ortaya konulabileceği ortamlar bulunmalıdır." Aile, eğitim, iş gibi insan hayatının önemli bölümlerindeki demokratik adaletin olabirliği üzerine araştırmaları devam etmektedir. Ian Shapiro; **Democratic Justice**, New Haven, 1999.

25) Cheney, 1941'deki kuruluşundan bu yana uluslararası siyasete adaptasyon sürecinde ünlü Mondragon kooperatiflerinin operasyonlarını analiz etmiştir. George Cheney; **Values at Work: Employee Participation Meets Market Pressure**, NY, 1999. Demokrasinin şirketlerde uygulanmasıyla ilgili meseleleri Dahl (1985)'da aydınlatmaya çalıştım. Robert A. Dahl; **A Preface to Economic Democracy**, New Haven, 1985.

26) Parlamento kurallarından yapılan mitinglere kadar birçok süreci internet aracılığıyla gösteren bir bilgisayar programının yapılabilmesi ihtimali yüksektir. İletişim teknolojisinin büyük bir firmasında böyle bir çalışma devam etmektedir.

27) Ben bu soruyu 1994'te 13. Uluslararası Çalışmalar için Kore İşbirliği konferansında ortaya atmıştım. Robert A. Dahl; "From Immigrants to Citizens: A New Challenge to Democracies" Sun Chul Yung, **Democracy and Communism**, 1995. - Robert A. Dahl; "From Immigrants to Citizens: A New Challenge to Democracies", **Toward Democracy: A Journey. Reflections 1940-1997**, Ed. Robert A. Dahl, Vol.1, Berkeley, 1997. Brian Barry, çözüm olarak "çokkültürlülük" kavramını araştırmaktadır. Brian Barry; **Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism**, Cambridge MA, 2000.